

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AFAQ YUSIFLI
Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
yusifli.afaq@mail.ru

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN PUBLİSİTIKASINDA DRAMATURGIYA VƏ DRAMATURJİ TƏRCÜMƏ HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə Ə.Hüseynzadənin publisistikasında Azərbaycan dramaturgiyası ilə bağlı fikirlərinin ümumiləşdirilməsi verilmişdir. “Nadir şah” əsərinin təhlili əsasında Azərbaycan tarixi ilə bağlı məqamların araşdırılması və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisəsi verilir. Məqalənin imkan verdiyi həcmdə Ə.Hüseynzadənin bədii əsərlərin təhlilinə yanaşma tərzini və bu aspektdən tarixi dövrün qiymətləndirilməsi üslubu analiz edilmişdir. Eyni zamanda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda formalaşan romantizm cərəyanının nümayəndələri Qərb-Şərq əlaqələrinə böyük önəm verirdi. Azərbaycan romantik ədəbiyyatının danılmaz ideoloqu olan Ə.Hüseynzadə bir çox məqalələrində Qərb ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsinin zəruriliyindən danışmışdır. Böyük mütəfəkkir həm də bədii tərcümə prinsiplərini sistemləşdirərək onun dünya mədəniyyətinə inteqrasiyada mühüm əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Milli romantik cərəyanın ideoloqlarından olan Ə.Hüseynzadə üçün tərəqqi yalnız daxili milli mənafə ilə bağlı deyildi. Qloballaşma, mədəni, ədəbi, fəlsəfi əlaqələrin inkişafı onu düşündürən əsas istiqamətlər idi. Başqa millətləri tanımadan, öz millətini onlara tanıtdırmadan, millətinin obrazını Qərbdə və Şərqdə tanıtdırmaq mümkün deyil. Millətini tanıtdırmadan inkişafın mümkünsüzlüyü məsələləri Ə.Hüseynzadə publisistikasında, poetik və tərcüməçilik fəaliyyətində əks olunmuşdur. Məqalədə Ə.Hüseynzadənin bədii tərcümə ilə əlaqədar konseptual təklifləri çox qısa şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Böyük mütəfəkkir düşünürdü ki, tərcüməçilik yalnız Qərbi tanımaq üçün deyil, həm də Şərqi Qərbdə tanımaq üçündür.

Açar sözlər: dramaturgiya, tarixi reallıq, Nadir, tərcümə, mədəniyyətlərin sintezi

“Əli bəyin Azərbaycan (və bütünlükdə türk) amalına həsr etdiyi məqalələr çoxdur. Həmin ideya həmin irsdən ən davamlı səbəb siniri, ana damar kimi keçir. Və maraqlıdır ki, bu səadətə doğru yolda o, türk xalqlarını gözləyən sınaq və maneələri də əvvəldən görür və xəbər verir”[7,səh.5]. Ümumiyyətlə, Əli bəy Hüseynzadənin məqalələrinin mövzu dairəsini məhdudlaşdırmayan bu qənaət sadəcə olaraq, onun yaradıcılığının ümumi xarakterini müəyyənləşdirir. Doğrudan da, nədən danışmasından və nəyi təhlil obyektinə çevirməsindən asılı olmayaraq Ə.Hüseynzadə bütün bu müzakirələri və təhlilləri mahiyyət etibarilə türklüyü və türkçülüğü tərənnüm etmək, müdafiə etmək məqsədinə yönəlmişdir. Əgər Ə.Hüseynzadə “Qərbin iki dastanında türk” əsərini təhlil edərsə, bu zaman Kamoensin və Tassonun nəinki islama və türk xalqlarına, həm də müxtəlif dünya xalqlarına qərəzli və ya tolerant münasibətini həmin xalqlar haqqında elmi və dəqiq biliklərə malik olub-olmamaqla bağlılığını inandırıcı şəkildə izah edir. Bütövlükdə “Qərbin iki dastanında türk” əsəri iki böyük poemanın ədəbi təhlildən daha çox ictimai-siyasi dəyərləndirilməsi kimi ortaya çıxır ki, fikrimizcə, aktuallığını müasir dövrümüzə də itirməmişdir. Və ya Ə.Hüseynzadənin dramaturgiya problemlərinə həsr edilmiş ayrıca əsəri yoxdur, lakin bir çox məqalələrində dramatik əsərlər yazmış sənətkarların yaradıcılığının dəyərləndirilməsi mövcuddur.

Ə.Hüseynzadənin fikrincə, bədii yaradıcılığı yaşadığı dövrün ədəbi hadisəsinə çevrilən, əsərləri ilə zamanını və mühitini səciyyələndirən, ədəbi məktəb yaradan sənətkarlar sırasında M.F.Axundzadə xüsusi yer tutur. Tədqiqatçılar haqlı olaraq XIX əsrə “Axundzadə əsri” adlandırırlar. [11.119] Lakin ədəbiyyatşünaslığımızda aksioma çevrilmiş bu fikir səslənməmişdən öncə istiqlal mübarizəsinin fədaisi Ə.Hüseynzadə “Şiller” məqaləsində yazırdı: “... təhzi-bi-əxlaqın da vasitələrindən biri teatr və darül-bədaye olduğunu ən əvvəl mərhum Mirzə Fətəli Axundov anlamış idi” [7,səh.191].

Müasiri olduğu ədəbiyyatda Axundzadəyə bərabər fəvqəladə istedad sahibi görməyən və onu kimi bir istedad yetişdirməyin mümkünsüzlüyünü anlayan Ə.Hüseynzadə Azərbaycan teatrını inkişaf etdirməyin yollarını arayır və bu zaman dəyərli qiymətləndirmələr aparır. Nəcəf bəy Vəzirovun, Nərimanovun, Haqverdiyevin, Qənizadənin Azərbaycan dilində yazdığı dramaturji əsərlərə yüksək dəyər verərək bunların yetərli olmadığını sübut edir və vəziyyətdən çıxış yolu kimi Avropa yazıçılarını, xüsusilə “Şekspir, Molyer, Şiller və İbsen” i [7,səh.192] tərcümə etməyi və öyrənməyi tövsiyə edir.

Milli ideologiyamızın yaradıcılarından olan Ə.Hüseynzadə təvazökarcasına “xülasə” adlandırdığı “Siyasəti-fürusət” əsərində Şərqi və Avropa tarixinin bütün həlledici məqamlarına toxunur, haqqında danışılan ictimai, tarixi, ədəbi, siyasi prosesləri dərin təhlil və ümumiləşdirmədən keçirir. Ə.Hüseynzadə tariximizi qiymətləndirərkən eyni zamanda qadın azadlığı, İranda millətin gözü olan “Məclisi-Milli”, “İttihad və tərəqqi” nin fəaliyyəti, Misirdə keçiriləcək islam konqresi haqqında fikirlərini üzvi şəkildə əsərin mətninə daxil edir. Yazıçının təhlil etdiyi tarixi hadisələri və ədəbi nümunələri nə dərəcədə obyektiv və real şəkildə əks etdirməyə müvəffəq olduğunu Yaşar Qarayevdən daha dəqiq qiymətləndirmək mümkün deyil: “Siyasəti-fürusət” – özünə qədərki böyük sosial və tarixi “səyahətnamə”lərin sənətkarlıq təcrübəsini və ədəbi məziyyətlərini də özündə birləşdirir. O, tək klassik siyasi parodiya, fəlsəfi kinayə və həcv, publisist pamflet deyildir, həm də obrazlı təxəyyül, sənədli bədii düşüncə məhsulu olan nəsr əsəridir, fəlsəfi, publisist povest – traktatdır. Bu povesti İranda və Turanın, Yaxın və Uzaq İslam Şərfinin bütün nəsilləri bir dərslük kitabı, etiraf, tövbə və yaddaş qamusu, qeyri-rəsmi ana yasa kimi oxumalıdır. Müasir milli-mənəvi tərəqqiyə, yaxın humanitar gələcəyə Şərqdə yol bu povestin səhifələrindən və sətirlərindən keçir...” [7,səh.12]

1908-1910-cu illərdə hissə-hissə çap olunan “Siyasəti-fürusət” əsərində Ə.Hüseynzadə Azərbaycan tarixinin ən ziddiyyətli və faciəvi dönəmlərindən olan Nadir şah dövrünü 12-ci bölümün üç fəslində təhlil edir. Nadir şahın tarixən üç müxtəlif təzahürdə: “həmiyyəti-vətəniyyə mücahidi olan (yəni vətən qeyrəti mücahidi, vuruşanı olan) Nadir; hübbi-cah məğlubu olan (yüksək məqam, şahlıq sevgisi məğlubu olan) Nadir; sui-zənn və etisafi-cünunə mübtəla olan (yəni zənn yanlışlığına və həqiqətdən yayınma dəliliyinə mübtəla olan) Nadir” kimi təqdimatını verir. Üç fəsil boyunca tarixi dəyərləndirmə N.Nərimanovun “Nadir şah” faciəsinin ədəbi təhlili fonunda aparılır. Qərb ədəbiyyatına dərin bələd olan Ə.Hüseynzadə “Nadir şah” faciəsinə Şillerin “Qaçaqqlar”, “Orlean qızı”, Şekspirin “Maqbet” əsərləri ilə müqayisə edir. Nadirin üç müxtəlif xarakter kimi təqdim olunduğunu göstərən Ə.Hüseynzadə “Odessa darülfünunun tələbələrindən Nəriman adlı bir zat rusca və türkcə Nadir ünvanı ilə bir dram təsnif etmişdir” deyərək tarixi həqiqətin müasir reallığı başa düşmək üçün obrazlaşdırılmasını təqdir edir. Quldurluqdan hökmdarlığa yüksələn, lakin “sui-zənnə bulunaraq” insanlardan qorxmağa başlayan Nadir şah öz sonunu hazırlayır.

“Nadir” dramının birinci məclisini Şillerin “Əşqiya”(yəni “Qaçaqqlar”) və “Orlean qızı” əsərləri ilə müqayisə edir. Həyatın qorxunc şərtləri Şillerin qəhrəmanını, yolunu azmış zadəganı – qraf Karl fon Mooru romantik bir quldura çevirir. [8,səh.502] Lakin Nadir Xorasanda əfqan karvanlarını qəsb edən bir quldurdan vətən yolunda fədakarlığa imza atan sərkərdəyə çevrilir. Ə.Hüseynzadə Şiller və Nərimanovu müqayisə edərkən quldurluğun intiqam üçün yetərli olub-olmadığı məsələsini aydınlaşdırmağa çalışır. Karl Moor ondan imtina etmiş ailəsindən, məhrum olduğu mühitindən intiqam almağa çalışırsa, yalnız anasının qisasını almaq istəyən Nadir vətən düşmənlərindən intiqam alan müdafiəçiyə çevrilir, “...insan gərək vətən və millət yolunda işləyib qeyrət, həmiyyət göstərsin” [2,səh.125] söyləyir.

12-ci bölümün ikinci fəslə "Nadir şah" əsərinin sonrakı məclislərinin çox yığcam məzmunu və müqayisəli təhlilidir. Hərbi qələbələrin verdiyi rahatlıq Nadiri hakimiyyəti ələ almağa sövq edir və Ə.Hüseynzadə onu Şekspirin "Maqbet"-i ilə [7,səh.334] müqayisə edir. Qorxunc bir tale yaşayan, hakimiyyət hərisliyinə qurban olan və taxt-taca sahib olmaq üçün saysız qətlər törədən Maqbet əldə etdiyi hakimiyyətdən zövq ala bilmir, daim sui-qəsd təhlükəsi qorxusundan qıvrılır. Əsərin başlanğıcında Maqbet krala sədaqətlə qulluq edən cəsur və alicənab döyüşçüdür. Lakin daxilindəki hakimiyyət hərisliyi onu tədrisən dəyişdirir, cinayətkara çevirir, bir dəfə cinayət törədən Maqbet artıq geri çəkilməyi bilmir. "Faciənin əsas fikir yükü Maqbetin daxili ziddiyyətlərinin təsviridir və əslində Maqbet obrazı öz titanik xarakteri ilə digər obrazları kölgədə qoyur" [9,səh.533]. Ə.Hüseynzadə Nadir obrazını Şekspirin Maqbet obrazı ilə müqayisə edərkən məhz bu cəhəti nəzərdə tuturdu.

Mazandaranda sui-qəsdə uğradıqdan sonra hamıdan şübhələnərək intiqam almağa çalışan Nadir şah bütün xoş niyyətlərini, xalqın səadəti uğrunda qılinc çalacağı haqqında vədləri, dini birlik yaratmaq uğrunda böyük bir şövqlə başladığı sünni və şiə təriqətlərini birləşdirmək kimi arzusunu, vergi islahatlarını unudur. Əsərin başlanğıcında vətən düşmənlərindən intiqam almağa çalışan Nadir əsərin sonunda doğmalarından, xatirinə səltənət qurduğu oğlundan belə intiqam alır. Tarixi reallığı təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün Ə.Hüseynzadə tarixi reallığın özündən deyil, həmin reallığı bədii şəkildə əks etdirən əsərdən istifadə edir. Aristotelə görə, "Faciədə keçmişdən götürülən adlar verilir; bunun səbəbi isə odur ki, ehtimala görə mümkün olan yalnız budur. Zira biz, olmayana, baş verməyənlə hələ inanmırıq, amma olan baş verən olması, görünür, mümkündür ki, olubdur, baş veribdir, mümkün olmasaydı, olmazdı, baş verməzdi. Bununla belə, bəzi faciələrdə bir-iki məlum addan başqa qalan adların hamısı uydurma olur, bəzilərdə isə heç bir dənə də məlum ad olmur... bəzən əsərdə əhvalatlar da, adlar da eyni dərəcədə uydurmadır, bununla belə, o əsər yenə xoşa gəlir. Deməli, faciəvi hadisələrdən bəhs edən miflərə eynilə, rəvayətlərdə deyildiyi kimi, mütləq riayət etməyə çalışmaq lazım deyildir. Buna riayət etməyin özü də gülməlidir, zira məlum olanın özü də adamların çox yox, azına məlumdur, amma yenə də hamının xoşuna gəlir". [1,səh.64]

Ə.Hüseynzadə yığcam şəkildə N.Nərimanovun "Nadir şah" əsərindən danışarkən məqsədi dramaturji təhlildən daha çox əsərin mövzusunə çevrilmiş tarixi dönəmi təhlil etməkdir. Lakin Aristotelin təbirincə desək, bədii əsər vasitəsilə hamıya məlum olanı fərqli interpretasiyada vermək mümkündür. "Nadir şah" faciəsi Nadirin öldürülməsi ilə başa çatır. Ə.Hüseynzadə üçün tarixi əhvalatın davamını xatırlatmaq çox vacibdir: Nadir öldürülür, öz sərkərdələrindən biri olan Saleh bəy onu qətlə yetirir, Nadirin qətlinə fərman verərək Adil şah adı ilə taxta çıxan Əliqulu obrazı bədii əsərin mətnində yoxdur. Çox az adamın bildiyi həqiqətlərin tam olmayan siyahısı isə belədir:

- Nadir çadırına girib üstünə hücum edən Salih xana təhqirlər yağdırır.
- Salih xan ayağı çadırın kəndirinə ilişib yıxılan Nadir şahın qolunu kəsir.
- Məhəmməd xan Qacar hücumu sona çatdırıb, sərt zərbəylə Nadirin başını kəsir.
- Əliqulunun əmri ilə bədbəxt Rzaqulu və onun 15 qohumu Kelatda öldürülür.
- Əliqulu xan Nadirin bütün nəslini məhv etməyi qərara alıb, hətta hamilə qadınları da öldürtdürür.
- Gülüstani qeyd edir ki, Əliqulu xan yalnız Nadirin nəvəsi Şahruxa rəhm edir.
- Ağa Məhəmməd şah taxta çıxandan sonra Nadirin sümüklərini Tehrana apardırıb sarayının kandarında basdırır və s." [12,səh.438]

"Siyasəti-fürusət" qəhrəmanlarının həyəcanla seyr etdiyi "Nadir şah" tamaşası Tehrandə olduğu xəyal edilən bir səhnədə canlandırılır. Bu səhnənin Tağıyev teatrları ilə müqayisəsi, "Nicat" cəmiyyətinin aktyorlarından Ərəblinski və Hacinskinin xatırlanması, tamaşaçıların onları güllərə qərq etməsi haqqında qeydlər Ə.Hüseynzadənin sonrakı təhlili üçün bir keçiddir. Tamaşadan hədsiz zövq alan Şeyx Fəzlullah Kəyumərsdən bunları eşidir: "...Ya Şeyx, sən İsgəndərin aynasına baxmaq istiyordun, işte günah dediyin teatr, o da bir aynadır" [7,səh.336]. Ə.Hüseynzadə üçün çox

vacib olan həqiqət bir daha burada vurğulanır: tarixi reallığı ədəbi obrazdan və ədəbi əsərdən daha yaxşı təsvir və təqlid edə biləcək ikinci formanı tapmaq çox çətinidir.

Əslində, Ə.Hüseynzadənin niyə ədəbi əsərləri tarixi dövrün və tarixi reallığın təhlilinə cəlb etdiyi bu cümlə ilə aydınlaşır. Keçmiş dəyərləndirə bilmək üçün Ə.Hüseynzadəyə lazım olan ayna həmin dövr haqqında yazılmış ədəbi əsərlərdir. Çünki, “Sofokl, Esxil, Evripid, Aristofan kimi ədib və şairlərin tərcümanı-əfkəri olan böylə aynalar sayəsində idi ki, İskəndər ümum yunanların gözünü açıb, hissiyyati-vətənpərvəranəsini oyandırır Daranın kişvərini hərc-mərc etdi” [7,səh.336].

Deməli, ədəbi əsərlər və keçmişin dərsələrinin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi yalnız tarixi dövrü başa düşmək üçün deyildi. Əsas məsələ irəliyə doğru hərəkət, zülmət hakimiyyətindən xilas olmaq, istiqlalə qovuşmaq idi. Ədəbiyyatın aparıcı qüvvə olduğu, yazarların yalnız ədəbiyyat üçün deyil, həm də siyasət və vətən üçün çalışdıqları Yunanıstanda olduğu kimi Ə.Hüseynzadə də özünü siyasi mübarizənin ön sıralarında görürdü. Siyasi mübarizənin keçmiş tarixi cəhətdən dəyərləndirmə ilə sıx bağlı olduğunu gözəl bildiyindən o, Azərbaycan tarixinin mərhələlərini təsadüfi, qeyri-ardıcıl şəkildə deyil, sistemli və əlaqəli təhlil edir. Maraqlıdır ki, Nadir dönəmi ilə bağlı təhlildən sonra Ə.Hüseynzadə Qacarları anlamaqda Ə.Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsərinin əhəmiyyətini qeyd edir, lakin tarixi dövrü qiymətləndirmədə həmin əsərin təhlilinə və dəyərləndirilməsinə “Nadir şah “ əsəri qədər yer verilmir.

Qədim zamanlardan başlayaraq tərcüməçilik insanın yaradıcı fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Yunan və Roma ədəbiyyatında külli miqdarda bədii tərcümə nümunələrini qeydə alan məşhur Kallimax “Cədvəllər”i mövcuddur. Ərəblərdə ilk elmi və ədəbi tərcümələr dünyəvi elmlərin surətlə inkişaf etdiyi VIII-IX əsrlərə aid edilir. “Bu dövrdə hind,suriya və iran dillərindən tibb, fəlsəfə, astronomiya, məntiqə dair yüzlərlə kitab ərəb dilinə tərcümə olunur.Əbdullah ibn əl-Mükəffə isə ədəbi nümunələrin, xüsusilə “Kəlilə və Dimnə”nin ərəb dilinə tərcüməçisi kimi məşhurlaşır”. [4.s.16] İslamın qəbulundan sonra Azərbaycan və ümumiyyətlə, Şərq mühitində və ədəbiyyatında kanonik mətnlərin tərcüməsi uzun əsrlər qadağan olunmuşdu. “Kanonikləşmə - müəyyən mətnlərin müəllifliyinin Allaha aid edilməsi və onların müəyyən vasitəçi peyğəmbərlər tərəfindən yazıya alınması ehkamıdır. İslamda kanoniklik termininə uyğun olan kəlam termini vardır: kəlam da Allaha məxsus sözdür və o yalnız vəhy olunduğu dildə oxunmalıdır” [4.s.144] Lakin buna baxmayaraq, ən qədim yazılı abidələrimizdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində “İxlas” surəsinin tərcüməsi vardır. [10.s.131] Orta əsr Azərbaycan poeziyasında müxtəlif əsərlərdə ayrı-ayrı dini ifadələri və bütöv ayələri tərcümə təşəbbüsləri olsa da, mütəxəssislər Nəsiminin Əvhədinin “Çist?” qəsidəsini “Nədir?” adı ilə Azərbaycan türkcəsinə orijinal çevirməsini ilk ədəbi tərcümə hesab edirlər. [14.s.198]

Milli romantik cərəyanın ideoloqlarından olan Ə.Hüseynzadə üçün tərəqqi yalnız daxili milli mənafe ilə bağlı deyildi. Qloballaşma, mədəni, ədəbi, fəlsəfi əlaqələrin inkişafı onu düşündürən əsas istiqamətlər idi. Başqa millətləri tanımadan, öz millətini onlara tanıtdırmadan, millətinin obrazının Qərbdə və Şərqdə necə təqdim olunduğunu aydınlaşdırmadan milli-mənəvi inkişafın mümkünsüzlüyü məsələləri Ə.Hüseynzadə publisistikasında, poetik və tərcüməçilik fəaliyyətində əks olunmuşdur. Ə. Hüseynzadənin tərcüməçiliklə bağlı ilk fikirləri Bodenştedtin “Ömər Xəyyam” adlı tədqiqatının çevirməsinə yazdığı müqəddimədə öz əksini tapır. Bodenştedtin “Xəyyam” məqaləsinin tərcüməsinə yazdığı girişdə bu qüdrətli şairin Şərqdə Qərb ölkələrində olduğu qədər məşhurlaşmadığını əsas tutaraq mövcud tərcümənin meydana çıxma səbəblərini izah edir. 1891-ci ildə həyata keçirilmiş bu tərcümənin məqsədləri hər şeydən öncə Şərqdə yalnız şair kimi tanınan, həm də onu “... təqlid edən əxlaftan aramızda daha az tanınan”[6.s.78] Ömər Xəyyamı Azərbaycan türk oxucusuna tanımaq, həm də onun elmi fəaliyyətini təbliğ etmək idi. Elə tərcümə haqqında ilk fikirlərində Ə.Hüseynzadə tərcüməçilik fəaliyyətinin ikitərəfli xüsusiyyətini qeyd edir. Yəni yalnız türk dilinə deyil, türk dilindən də Qərb dillərinə tərcümənin vacibliyini vurğulayır.

Danılmaz faktdır ki, elmi və ədəbi abidələrin milli dillərə tərcüməsi XIX-XX əsrlərdə nəinki mədəni əlaqələrin inkişafına xidmət etmiş, eyni zamanda tərcümə olunduğu dildə aid olduğu sahənin inkişafını şərtləndirmişdir. “Ə.Hüseynzadənin H.Heyne, C.Bayron, V.Höte, F.Şiller, V.Şekspir kimi dünya klassiklərinin əsərlərindən tərcümələrini də yeni nəzəri-estetik sənət

axtarışlarının nəticəsi hesab etmək olar”. [3.s.82] Yəni Qərb ədəbiyyatına seçici yanaşan Ə.Hüseynzadə tərcümə olunan nümunələrin Azərbaycan romantizminin prinsiplərinə uyğunluğunu nəzərə almağa çalışır və həmfikirlərinə də bunu tövsiyə edir.

“Şiller” adlı məqaləsində [6.s.255] Ə.Hüseynzadə M.F. Axundzadədən sonra Azərbaycan səhnəsinin yeni əsərlərə ehtiyacı olduğunu qeyd edərək Vəzirov, Nərimanov, Haqverdiyev, Qənizadə qələminə məxsus dramatik əsərlərin bu boşluğu doldurmağa kifayət etmədiyini vurğulayır. Onun fikrincə, yaranmış boşluğu tərcümə ədəbiyyatı doldura bilər və buna görə də “Şekspir, Molyer, Şiller və İbsen”i [6.s.256] tərcümə etməyi lazım bilir. Hətta qüsurlu tərcümələrin belə faydalı olduğunu düşünən Ə.Hüseynzadə zamanın onları cillələyəcəyinə ümid edir.

Ə.Hüseynzadənin bədii tərcümə ilə əlaqədar konseptual təkliflərini çox qısa şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

- tərcümə üçün tövsiyə edilən ədəbi nümunələr milli-mədəni inkişafın əsas istiqamətlərinə uyğun olmalıdır;

- tərcümə olunan əsərlərin qəhrəmanlarının və yazarlarının türk və türklüyə münasibəti nəzərə alınmalıdır, çünki Ə.Hüseynzadə tərcümə əsərlərdən ibarət müntəxəbatların milli ədəbiyyatdan deyil, türk obrazını canlandıran beynəlmiləl ədəbiyyatdan yaradılması fikrini irəli sürür. Ə.Hüseynzadənin tam olmayan siyahısında Firdovsi, Puşkin, Tolstoy, Dostoyevski, Bayronla yanaşı, elmi ədəbiyyatın – Krımskinin tədqiqatlarının adı çəkilir. Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Ə.Hüseynzadə üçün türk obrazının yaradıldığı əsərlərin, ədibin özünün qeyd etdiyi kimi ideya istiqamətinin “istər türkə xüsumətkar, istər dost surətilə yazılmış olsun” [7.s.411] əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ türkün təriflənməsi və ya tənqid olunması məsələsinə münasibət bildirmək deyil, məqsəd türkə münasibətin köklərini və bu vəsilə ilə əslində insanlığa və dinlərə aqressiv və ya tolerant münasibətin köklərini araşdırmaqdır.

Tərcüməçilik fəaliyyətinə XIX əsrin sonunda elmi əsər tərcüməsi ilə başlayan Ə.Hüseynzadə sonradan romantik ədəbiyyatın təməli, mistik mövzusunə müraciət edərək Hotenin “Faust”undan çevirmələr edir, milli romantik ədəbiyyatda dəfələrlə səsləndirilmiş İblis mövzusunə öz baxışlarını diqqətə çatdırır. “Bu, ümumiyyətlə “Faust”un türk dilinə tərcümə edilməsi baxımından ilk cəhddir” [7.s.477] Ə.Hüseynzadə üçün Qərb və Şərq ədəbiyyatının məlum və məşhur nümunələrini türk Azərbaycan dilində oxuya bilmək təkcə zövq və ya milli qürur məsələsi deyildir. Onun fikrincə, “bu gün türkcədən başqa bir dil bilməyənlər”in [7.s.102] ədəbi zövqünün, ictimai mövqeyinin formalaşması üçün öz ədəbiyyatının çərçivəsindən çıxaraq əcnəbi ədəbiyyatı da oxuya bilmək çox vacibdir. A.Cövdətin Bayronun “Şilyon məhbusu” əsərinin tərcüməsini oxuyarkən keçirdiyi hisləri oxucuları ilə bölüşür. “Bayronun əşarını əvvəlcə rus və avropa dillərində mütaliə etmiş idim.Lakin heç vaxt o əşari-büləndamal məzkur dillərdə mənə öz dilimizdə olduğu qədər zövq və ləzzət verməmişdi...Bayronun əşarını türkcə oxumaq nə böyük nemət, nə böyük səadət!” [7.s.102] Bu ifadə və təhlillər əslində zahirən göründüyündən daha dərin mənə daşıyır. Əvvəla, millətinin də bu məşhur əsərdən zövq ala biləcəyi ideyası böyük mütəfəkkiri məsud edir, digər tərəfdən ana dilimizin ifadə imkanlarının dünya miqyasında məşhur əsərlərin məzmununu çatdırma biləcək qədər zəngin olması da onu sevindirir. Məhz bu məqaləsində Ə.Hüseynzadə çox sonralar irəli sürülmüş və əvvəlcə 1953-cü il Dubrovnik Konqresində Tərcüməçilər Xartiyasında təsbit olunmuş, [15.s.2; 9.s.3] və 1994-cü ilin 9 iyulunda Osloda yenidən redaktə olunmuş tərcüməçiliyin təməli qaydalarını izah edir:

- tərcüməçiliyin millətlər arasında intellektual mübadiləni zənginləşdirdiyini, onların bir-birini daha yaxşı başa düşməsinə mümkün etdiyini göstərmək üçün Qərb mətbuatında türklərə mənfi münasibət bildiren yazılara Ə.Hüseynzadə A.Cövdətin Bayrondan etdiyi tərcümə ilə cavab verir:” Türklər nə aldatıcıdırlar, nə alçaqdırlar, nə də qatildirlər... bir olan Allahlarına sadıqdırlar”. [7.s.103]

- düzgün tərcüməni hərfi tərcümə ilə qarışdırmaq olmaz, çünki Ə.Hüseynzadənin də qeyd etdiyi kimi “iş kəlamı bəyəndirməkdir, qafiyələri yan-yana düzmək deyildir”. [7.s.102]

- tərcüməçi həm tərcümə etdiyi dili, həm də orijinalı mükəmməl bilməlidir, əks halda tərcümə naqisliyi xeyirdən çox ziyan verə bilər.

1905-ci ildə “Həyat” qəzetində çap olunmuş “Türk dilini öyrənməyin fəvaidi” və “Gözüaçıq tacirlərimizə xitab” məqalələrində Ə.Hüseynzadə milli ədəbi nümunələrin Qərbi dilinə tərcüməsi məsələlərini geniş işıqlandırmış, bu nümunələrin türk millətini, ədəbiyyat və mədəniyyətini tanımaq məsələsində müstəsna əhəmiyyətini qələminə məxsus ardıcılıq və məntiqlə sübut etmişdir. Yüz il öncə böyük mütəfkkirin söylədiyi fikirlər bu gün də aktualdır:” Şimdi bəkləmək, gözləmək zamanı deyildir”. [7.s.191]

Ə.Hüseynzadə publisistikasının mahiyyəti “Siyasəi-fürusət” əsərində qəhrəmanlardan birinin - Səid Səlmasinin dilindən səslənən cavabda əks olunmuşdur. Cavab bəsit olduğu qədər də dahiyənə idi:

“Mənim hədəfi-əşqim vətən idi” [1,371].

Bəli, Ə.Hüseynzadənin publisistikasının əşqinin hədəfi Vətən idi. O, heç vaxt müşahidəçi mövqeyində olmamış, publisistikası ilə ədəbi və ictimai fikrin inkişafına çalışmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Aristotel. Poetika, Bakı,1974.
2. Bualo.Poeziya sənəti, Bakı ,1969.
- 3.Əhmədov, B.XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı,Bakı,2015
- 4.Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi.Bakı,Mütərcim,2008.
- 5.Hayrullayev, M.M. Abu Nasr al-Farabi.Moskva,1982
- 6.Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə. Bakı, 2008.
- 7.Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri.Bakı.Şərq-Qərb, 2007.
- 8.Xəlilov Ə. Dünya ədəbiyyatı - II cild, Bakı ,2013.
9. İstoriya zarubejnoj literaturı, Moskva,1959.
- 10.Kitabi-Dədə Qorqud.Bakı,Yeni Nəşrlər Evi.1999.
11. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi,Bakı.
12. Lokkart L. Nadir şah, Bakı ,2013.
- 13.Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı ,2004.
- 14.Səfərli Ə., Yusifli X. “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” Bakı – 1982
- 15.www.perevodovedcheskiy.academic.ru
- 16.<https://docviewer.yandex.ru/view/715155048/>

A.Yusifli

About drama in the works of A. Huseynzadeh publicity and dramatic translation

Summary

The article deals with the thoughts on Azerbaijani drama in the publicity of A. Huseynzade. Here is given comparison of investigation of issues related to Azerbaijan history on the bases of analyses of “Nadir shah” play with the samples of world literature. Within the limits of the article the aspect of approach to A. Huseynzade’s literary plays analyses and from his point of view evaluation of historic period is given with stylistic analyses. At the beginning of the twentieth century representatives of the romanticism formed in Azerbaijan gave great importance to the West-East relations. A. Huseynzadeh, an indispensable ideologist of the Azerbaijani romantic literature, spoke about the necessity of translating Western literature samples in many articles. The great thinker also emphasized the importance of integrating it into world culture by systematizing the principles of artistic translation.

For, one of the ideologists of the national romantic movement-A.Huseynzadeh, progress was not only limited with internal national interests. Globalization, the development of cultural, literary and philosophical relations were the main trends that led him to thing. It is impossible to

introduce the image of his nation in the West and the East without recognizing other nations, introducing your nation to them. The issues of impossibility of development without introducing the nation to worldwide were reflected in A. Huseynzadeh's publicity, poetic and translation works. In the article conceptual proposals of A. Huseynzadeh's stipulated in his literary translations are summarized very briefly. The great thinker thought that translation was not only for learning the West, but also for introducing the East in the West.

Key words: drama, historic reality, Nadir, liberty, translation, synthesis of cultures

А.Юсифли

Высказывания о драматургии и драматических переводах в публицистике

А.Гусейнзаде

Резюме

В статье представлен обобщенный анализ высказываний А.Гусейнзаде об азербайджанской драматургии. На основе анализа трагедии «Надир шах» Н.Нариманова сопоставляются исторические факты и их отражение в литературе. Отношение А.Гусейнзаде к изображению исторических фактов в художественной литературе обобщено в объеме данной статьи. В то же время подчеркивается, что в начале XX столетия романтическое движение в Азербайджане придавали большое значение отношениям между Западом и Востоком. Неоспоримый идеолог азербайджанской романтической мысли А.Гусейнзаде во многих своих статьях подчеркивал необходимость перевода западных литературных и в особенности драматических произведений. В тоже время А.Гусейнзаде особо подчеркивал возможность интегрирования национальной литературы в мировой литературный процесс путем взаимных переводов. Глобализация, литературные, исторические и философские связи были для него главным приоритетом развития. В публицистике, поэзии и переводческой деятельности А.Гусейнзаде доказана невозможность познание многоликого мира без познания других национальностей невозможно. В статье обобщены концептуальные высказывания А.Гусейнзаде о переводческой деятельности. Великий мыслитель подчеркивал тот факт, что литературный перевод служить не только для познания ценностей западного мира, но и для представления Востока на Западе.

Ключевые слова: драматургия, историческая реальность, Надир, перевод, синтез культур.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Xəlil Yusifli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur